

“ગુલામ મનોદશાનું નિરૂપણ કરતી ત્રણ વાર્તાઓનો તુલનાદર્શી અભ્યાસ”

જીવનમાંથી જ સાહિત્યને ખરી પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે. પછી સર્જક એ પ્રેરણારૂપે પ્રાપ્ત થયેલાં પ્રસંગ, પાત્ર, ભાવ, વિચાર વગેરે સાથે પોતાની કલ્પનાનું સમિશ્રણ કરી એને આકાર આપે છે, એટલે કે સાહિત્ય કૃતિ સર્જે છે. જે સાહિત્ય વ્યાપક સ્તર પર મનુષ્યજીવનનાં કોઈક સત્યને ઉદઘાટીત કરે એ પ્રભાવશાળી, મહત્વપૂર્ણ અને સર્વકાલીન આસ્વાદ્ય બની રહે છે. આવી ભિન્ન-ભિન્ન દેશ, ભાષા સર્જકોની કૃતિઓમાં મનુષ્યજીવનનું કોઈ એક સત્ય કેવી રીતે પ્રગટ થયું છે ? એ તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ જોવું રોચક નીવડે છે. અહીં આ અભ્યાસ લેખમાં હિન્દી સર્જક ભીષ્મ સાહનીની ‘સિક્કારિશી ચિટ્ટી’, રશિયન સર્જક એન્ટન ચેખોવની ‘ડેથ ઓફ એ ક્લાર્ક’ (‘કારકુનનું મૃત્યુ’) અને ગુજરાતી સર્જક જિજ્ઞેશ વરસાણીની ‘ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી’ નવલિકાઓની તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ સમાલોચના કરી છે.

સર્વ પ્રથમ આ ત્રણે નવલિકાઓનું સક્ષિપ્ત કથાવસ્તુ જોઈએ –

‘સિક્કારિશી ચિટ્ટી’

પુનર્વાસ કાર્યાલયમાં 14 વર્ષથી કારકુન તરીકે ત્રિલોકીનાથ કાર્ય કરતો હતો. એક વાર બપોરે જમવાનાં સમયે ઓફિસની સામે ઊભેલી લારીમાંથી એ નાસ્તો કરતો હતો ત્યારે એક નાની ઘટના ઘટી. કારકુનનાં જીવનમાં તો એવી ઘટના ઘણાં વર્ષોમાં એકાદ વાર જ ઘટતી હોય છે. એક મોટા વ્યક્તિએ તેને ઓળખી લીધો, તેને મળ્યા, તેની સાથે હસ્યા, તેના ખભે હાથ મૂકી પાંચ મિનિટ વાતો પણ કરી અને મોટરમાં બેસીને જતા પહેલા પોતાની નોટબુક કાઢી એ મોટી વ્યક્તિએ ત્રિલોકીનાથનું નામ, સરનામું પણ લખી લીધું ! ત્રિલોકીનાથનાં ઓફિસનાં બાકીનાં કર્મચારીઓએ તથા સુપરિટેન્ડન્ટે આ જોયું પણ ખરું. ત્રિલોકીનાથ માટે આ ઘટનાથી આખી દુનિયા બદલાઈ ગઈ. તે દિવસે કામકાજમાં એનું મન ચોટ્યું નહીં. સાંજે ઓફિસમાંથી છૂટી એ ઘરે પહોંચ્યો. ખુશ થતા એને પોતાની પત્ની કુન્તોને આજે શિક્ષા વિભાગનાં ભૂતપૂર્વ ડાયરેક્ટર અને પોતાનાં પ્રોફેસર ખન્નાસાહેબ સાથે થયેલી મુલાકાતની વાત કરી. ત્રિલોકીનાથ અભ્યાસકાળમાં અભ્યાસ, ખેલકૂદ, અન્ય પ્રવૃત્તિઓ – બધાંમાં તેજસ્વી હતો. પણ 14 વર્ષથી એક જ પદ પર એક સામાન્ય કારકુન તરીકે નોકરી કરતો હતો. ખન્નાસાહેબે સેક્રેટરી પાસે ત્રિલોકીનાથ માટે ભલામણ કરવાની વાત કહી હતી કે જેથી એને નોકરીમાં બઢતી મળે. ત્રિલોકીનાથની ઓછી આવકમાં જેમ-તેમ કરીને ઘર ચલાવતી, ત્રણ બાળકોનું પાલન પોષણ કરતી ત્રિલોકીનાથની પત્ની કુન્તો આ સાંભળી ખુશ થઈ. રાતે સૂવા પડેલી તે પતિની બઢતીની વાત સાંભળી એના સપના જોવા લાગી. ખુશીમાં એની ઊંઘ પણ ઊડી ગઈ. કુન્તો પોતાની ઉત્તેજિત કલ્પના સાથે તાણવાણાં ગૂંથી રહી હતી. પણ હવે ત્રિલોકીનાથની માનસિક અવસ્થા ધીમે-ધીમે બદલાવા માંડી હતી. એ વિચારોમાં ડૂબી ગયો હતો. પોતાનાં માટે લખાયેલા ભલામણ પત્રથી પોતાની સમસ્યાઓ વધશે એમ તેને લાગ્યું. પોતાની બઢતી થશે તો બાકીના કારકુન ચૂપ નહીં બેસી રહે, પોતાની નિંદા કરશે, સુપરિટેન્ડન્ટ પણ પોતાનાં પર ખાર રાખશે અને પોતાનો વાર્ષિક એહવાલ ખરાબ કરી દેશે, પોતાની ચૌદ વર્ષની નોકરી ધૂળમાં મળી જશે – એવો

ભય એ સેવવા માંડ્યો. આવી-આવી ચિંતામાં એ આખી રાત ના સૂતો. કુન્તોએ એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો બધો રોષ પત્ની પર ઠાલવ્યો. સવારે ત્રિલોકીનાથ ખન્નાસાહેબનાં બંગલા પર પહોંચ્યો. સવારે ફરવા જવા નીકળતા ખન્નાસાહેબનું ધ્યાન તેના તરફ ગયું. એમને ત્રિલોકીનાથને આવકાર્યો. પોતે હજુ ભલામણ પત્ર નથી લખી શક્યા એમ તેમને કહ્યું. આ સાંભળી ત્રિલોકીનાથનાં હૃદય પરથી મોટો ભાર ઓછો થઈ ગયો. ત્રિલોકીનાથે સામેથી કહ્યું, “નહીં, નહીં ખન્નાસાહેબ, આપ કષ્ટ ન કીજીએ. મુઝે ચોં ભી મુઝે ઈસ સાલ તરક્કી મિલ જાને કી આશા હૈ..... મેરી સર્વિસ કાફી લમ્બી હો ચૂકી હૈ, સર.”² આ સાંભળી ખન્નાસાહેબ આશ્ચર્યચકિત થયા, થોડા ગુસ્સે પણ થયા કે પોતાની ભલામણ ચિઠ્ઠીનું આ વ્યક્તિને કોઈ મહત્વ નથી ? વળી એમને એ વાતની શાંતિ થઈ કે પોતે અતિ ઉત્સાહમાં આવી ભલામણ ચિઠ્ઠી લખવાની વાત કરી આવ્યાં હતા એ ભાંજગડમાંથી બચ્યા. ત્રિલોકીનાથ ત્યાંથી પોતાની ઓફિસની દિશામાં ચાલી નીકળ્યો. એના પગ ધીમે-ધીમે ભારે થવા માંડ્યા અને મન ફરી રોજની એની એ હાડમારીમાં ખોવાવા માંડ્યું.

‘ડેથ ઓફ એ કર્લાક’ / ‘કારકુનનું મૃત્યુ’³

વાર્તાનો નાયક ઈવાન દમિત્રિય ચેરવ્યાકોફ કોઈક ઓફિસમાં કારકુન તરીકે ફરજ બજાવતો હતો. એક વાર થિયેટરમાં ખેલ જોવા ગયેલા એને એકાએક છીંક આવી. પોતાનું નાક લૂછી એને પોતાની છીંકથી કોઈનેય કશી તકલીફ તો નથી થઈને એ ચોમેર નજર ફેરવી જોયું. એની આગળની હરોળમાં બેઠેલા એક નીચી કાઠીના વૃધ્ધ ટાલિયા માણસને એને ખોપરી અને ગરદન સાફ કરતા તથા કંઈક બબડતા જોઈ ચેરવ્યાકોફ મૂંઝાયો. ચેરવ્યાકોફે પેલા વૃધ્ધ માણસને ઓળખી કાઢ્યો. પેલો વૃધ્ધ સંદેશ-વ્યવહાર ખાતાનો મુલ્કી જનરલ બ્રિઝાલોફ હતો. પોતાનાંથી કંઈક અજુગતું થયું હોવાનાં ભાવ સાથે ચેરવ્યાકોફે જનરલના કાન પાસે જઈ ધીમેથી માફી માંગી. જનરલે એને ઉડાવ જવાબ આપ્યો. ચેરવ્યાકોફ પોતાની નિર્દોષતા પ્રગટ કરવા ઈચ્છતો હતો પણ જનરલને ખેલ જોવામાં રસ હતો એટલે એને ચૂપ રહેવા કહ્યું. હવે ચેરવ્યાકોફને ખેલ જોવામાંથી રસ ઊડી ગયો અને એ પસ્તાવાથી પીડાવા લાગ્યો. ઈન્ટરવલમાં ફરી એ જનરલની માફી માંગવા ગયો. જનરલે પોતાની ઉદારતા બતાવી પણ એથી ચેરવ્યાકોફને સંતોષ થયો નહીં. પોતાની ઘરે જઈને તેણે પોતાનાં આવા અસભ્ય વર્તન બાબત પોતાની પત્નીને જણાવ્યું. જનરલ બ્રિઝાલોફ એના પતિનો ઉપરી અધિકારી નથી એ વાતથી તેની પત્ની નિશ્ચિત બની. પણ એને એના પતિને જનરલની પાસે જઈ ફરીથી પોતાનાં અસભ્ય વર્તન માટે માફી માંગવાની સલાહ આપી. બીજા દિવસે ચેરવ્યાકોફ પોતાનાં વર્તન વિશે ખુલાસો કરવા બ્રિઝાલોફ પાસે ગયો. જનરલ પોતાની કચેરીમાં અરજદારોની અરજી સાંભળવામાં વ્યસ્ત હતા. એ બધાંને સાંભળી લીધા પછી જનરલે ચેરવ્યાકોફ સામે જોયું. ચેરવ્યાકોફે ગઈ રાતની વાત યાદ દેવડાવતા વાતની શરૂઆત કરી પણ એ સાંભળતા જ જનરલ છંછેડાઈ ગયા. એને ચેરવ્યાકોફ તરફ ધ્યાન જ ના આપ્યું અને પોતાના કામમાં વ્યસ્ત થઈ ગયા. ચેરવ્યાકોફને માહું લાગ્યું, “મારી વાત ન સાંભળી ! એનો અર્થ એ કે તે મારા પર ગુસ્સે થયો છે. હું આ વાતને અહીં જ પડતી ન મૂકી શકું મારે તેની આગળ ખુલાસો કરવો જ જોઈએ.”⁴ જનરલ છેલ્લા અરજદારને સાંભળીને તેના ખાનગી ઓરડામાં જવા પાછા ફર્યા કે તરત ચેરવ્યાકોફ બબડતો બબડતો તેમની પાછળ ગયો અને પોતાનો પસ્તાવો વ્યક્ત કરવા માંડ્યો. જનરલ ઘણા ગુસ્સે થઈ ગયા. આ વ્યક્તિ પોતાની મજાક ઉડાવતો હોય એમ તેમને લાગ્યું. ત્યાંથી ચાલ્યા જવા એમણે ચેરવ્યાકોફને ઈશારો કર્યો અને બારણું બંધ કરી દીધું. ચેરવ્યાકોફને ઘણું દુઃખ થયું. હવે કાગળ લખીને માફી માંગવાનું એને વિચાર્યું. તેણે આખો દિવસ વિચાર્યું કે કાગળ કેવો લખવો ? એ કંઈ નક્કી કરી શક્યો નહીં. તેથી વાત પતાવવા ફરી બીજે દિવસે એ ત્યાં

ગયો અને માફી માગતા આખી વાતની ચોખવટ કરવા માંડ્યો – “આપ સાહેબે માન્યું તેમ આપની મજાક કરવા નહીં; છીંક ખાઈને આપને અગવડમાં મૂક્યા, તે માટે માફી માગવા હું આવેલો. આપની મજાક તો હું કદી કલ્પનામાં ય ન કરી શકું, તો પછી એમ કરવાની હું હિંમત તો કેવી રીતે કરું ? અમારા જેવા માણસો જો ગમે તેની મજાક ઉડાવવા માંડે, તો પછી દુનિયામાં માન જેવું – ઉપરીઓ પ્રત્યેના માન જેવું કંઈ જ ના રહે”⁵ જનરલ આ સાંભળી બરાબર ક્રોધે ભરાયા અને ત્યાંથી ચેરવ્યાકોફને ચાલ્યા જવા કહ્યું. ચેરવ્યાકોફને લાગ્યું કે જાણે તેની ભીતરમાં કોઈ તાર તૂટી ગયો છે. તે કાંઈ સાંભળી શકતો નહોતો કે જોઈ શકતો નહોતો. એ યંત્રવત લથડતો ઘરે પહોંચ્યો. એવોને એવો જ, એ જ ઓફિસમાં પહેરવાનો ડગલો પહેરી રાખીને તે સોફા પર ઢળી પડ્યો અને મરણ પામ્યો.

‘ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી’⁶

છવ્વીસ વર્ષનો, કોમર્સ ગ્રેજ્યુએટ, દેખાવે સામાન્ય એવો દિનેશ શાહ આ વાર્તાનો નાયક છે. ઓફિસમાં કામ કરતો એ ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી છે. ટૂંકી આવકમાં મા, પત્ની, બે પુત્રીઓ - આમ ચાર જનની ભરણપોષણની જવાબદારી તેના માથે છે. મિલ્કતમાં ભાડાની ખોલી સિવાય બીજું કંઈ નથી. લગભગ દરરોજ બસ ચૂકી જતાં અને ઓફિસે પંદર-વીસ મિનિટ મોડા પહોંચતા, ઓફિસનાં કામનાં ભારણમાં દટાયેલા દિનેશ શાહને એના સાહેબનો ગુસ્સો સહન કરવો પડતો. સાહેબ તેને ધમકાવીને ઘરે લઈ જઈ બધું કામ પૂરું કરવા કહેતા. ત્યારે દિનેશ શાહને કુટુંબ યાદ આવતું. એ ‘યસ સર’ કહી ચૂપચાપ બધું સાંભળી લેતો. પણ જ્યારે ઘરે જતો ત્યારે વૃધ્ધ મા અને પત્નીનાં કંકાસમાં ઓફિસનું બાકી રહેલું કામ અને સાહેબ યાદ આવતાં. એના બે છેડા કદી ભેગા થતા નહીં. આવી કફોળી પરિસ્થિતિનાં કારણે બાવન વર્ષની વૃધ્ધ મા તેને ભારણરૂપ લાગતી. એને બેતાળીસ વર્ષની ઉંમરે મરી જનાર પિતા વધારે ગમતો. દિનેશ શાહને પત્ની હંસા (હેતા) સાથેનાં સાત વર્ષનાં દામ્પત્યજીવનનાં ફળ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયેલી બે દિકરીઓ માટે પિતા સહજ રમાડવાનો ઉમડકો પણ થતો નહીં. મહિનાની આખર તારીખોમાં તેના ઘરમાં જીવનની જરૂરીયાતો અને ગરીબી વચ્ચે યુધ્ધ ખેલાતું. દિનેશ શાહનો દિવસ તો જેમ-તેમ પસાર થઈ જતો પણ પછી આવતી રાત તેના માટે ઘણી ડરામણી, ભયાનક બની જતી. તેના મનમાં જાત-જાતનાં વિચારો ફૂટતા, કલ્પનાઓ ઊગતી, ભયાનક સપના આવતાં. સપનામાં વિકરાળ સિંહને કાગડાઓ ચૂંથતા. સિંહ ત્રાડ પાડવા મોઢું ફાડતો, પરંતુ ત્રાડ બહાર નીકળ્યાં વિના અંદરને અંદર થીજી જતી. સિંહને માખીઓ હેરાન કરતી દેખાતી. આદિ માનવ જેવો ભયાનક દેખાવ ધરાવતાં સાહેબ ભાલો લઈ દિનેશ શાહની પાછળ દોડતા અને દિનેશ શાહ આંખો મીંચીને બચવા માટે આડેઘડ ભાગતો. રસ્તામાં ખાડો આવતો અને એ તેમાં પડતો ત્યારે ભયાનક ચીસ, હાંફ સાથે એ જાગી જતો. વાર્તાનાં અંતે દિનેશ શાહ નોકરી ગૂમાવે છે. અને એની જગ્યાએ સાહેબની સાળીને નોકરી પર રાખવામાં આવે છે. બેકાર બનેલા દિનેશ શાહને ભાડાની ખોલી ખાલી કરવા નોટીસ મળે છે. એ પોતાનાં માટે નવો કામ ધંધો શોધવા ઠોકર ખાતો ફરે છે.

અહીં પ્રસ્તુત વાર્તાઓમાં ભીષ્મ સાહની, ચેખોવ અને જિજ્ઞેશ વરસાણીએ ઉચ્ચ અમલદાર કે અધિકારીથી ભય પામતા સામાન્ય કારકુન-કર્મચારીની ગુલામ મનોદશાને નિરૂપી છે. એક બાજુ એ અધિકારીની તુમાખી તો બીજી બાજુ સામાન્ય વર્ગની મજબૂરી, લાચારી સચોટ ચિત્રણ પામ્યાં છે.

ત્રણે નવલિકાઓમાં ત્રણ કે ચાર મુખ્ય પાત્ર છે. ‘સિફારિશી ચિટ્ટી’માં કારકુન ત્રિલોકીનાથ, તેની પત્ની કુન્તો અને શિક્ષણ વિભાગનાં ભૂતપૂર્વ ડાયરેક્ટર ખન્નાસાહેબ; તો ‘કારકુનનું મૃત્યુ’માં કારકુન ચેરવ્યાકોફ, તેની

પત્ની અને જનરલ બ્રિઝાલોફ તથા ‘ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી’માં ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી દિનેશ શાહ, તેની પત્ની હંસા (હેતા), તેની મા અને તેના સાહેબ. ત્રણે નવલિકાઓનું કથાબીજ ભલે સરખું હોય પણ ત્રણે સર્જકોએ પોતાની આગવી રીતે તેની માવજત કરી છે. આથી ત્રણે નવલિકાઓ જુદી પડે છે અને એમાં આલેખાયેલા પાત્રોની છાયા પણ સહેજ બદલાય છે. ‘સિફારિશી ચિઢી’માં ત્રિલોકીનાથની પત્ની અને ત્રણ બાળકોની માતા કુન્તોનું પાત્ર તંગ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં પણ ઘર ચલાવતી ધરરખ્મુ સ્ત્રી તરીકેનું સરસ ઉઠાવ પામ્યું છે. પતિ, બાળકો માટેનો તેનો પ્રેમ, ઘર ચલાવવાની ચિંતા, પતિની બઢતી માટે માનતાઓ માનવી, બઢતી મળતાં પોતે શું-શું કરશે એનો કલ્પનાવિહાર, ચિંતામાં પડેલા પતિને ઓથ આપતી – કુન્તોનું પાત્ર સજીવ બન્યું છે. ‘કારકુનનું મૃત્યુ’માં ચેરવ્યાકોફની પત્નીનું પાત્ર વધારે પ્રકાશમાં આવતું નથી. ‘ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી’માં દિનેશ શાહની પત્ની હંસા (હેતા)ને સાસુ સાથે હમેશનો અણબનાવ છે. વૃધ્ધ થવા કરતા મરી જવું સાડું એમ તે માને છે. સાત વર્ષનાં દામ્પત્યજીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલી બે દીકરીઓને અભાવોની વચ્ચે ઉછેરે છે, પાંચ સભ્યોનાં ઘર સંસારને તંગ પરિસ્થિતિમાં પણ જેમ-તેમ ચલાવે છે. પાત્રો સંદર્ભે ત્રીજું મહત્વનું પાત્ર ‘સિફારિશી ચિઢી’માં ખન્નાસાહેબનું છે, કે જે ત્રિલોકીનાથને ભલામણ પત્ર લખી આપવા કહે છે. આ વાર્તામાં ત્રિલોકીનાથનાં સુપરીટેન્ડન્ટનો ઉલ્લેખ આવે છે કે જેનાથી ત્રિલોકીનાથ ભય પામે છે. ‘કારકુનનું મૃત્યુ’માં જનરલ બ્રિઝાલોફનું પાત્ર આવે છે. એ ફૂર નથી, પોતાની રીતે નિર્દોષ જ છે. પણ વારેવારે માફી માંગનાર ચેરવ્યાકોફની માનસિક દશાને સમજી શકતો નથી અને એના પર ગુસ્સે થઈ જાય છે. ‘ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી’માં દિનેશ શાહનાં સાહેબ કામ બાબતે તેને ધમકાવતા, ચીમકી આપતા જોવા મળે છે. દિનેશ શાહ એના સાહેબથી એટલો બધો ભય પામે છે કે સપનામાં પણ સાહેબ ભાલો લઈ પોતાને વીંધવા પાછળ આવતા હોવાનાં સપના જુએ છે. વાર્તાનાં અંતે પ્રગટ થાય છે કે પોતાની સાળીને દિનેશ શાહની જગ્યાએ લેવા માંગતા એ તેને નોકરીમાંથી બર્ખાસ્ત કરે છે.

નાટકની જેમ સંઘર્ષનું તત્વ કથાસાહિત્યમાં પણ મહત્વનું છે. અલબત્ત એ સંઘર્ષનું તત્વ થોડું જુદી રીતે આવે છે. અહીં બે ભૂમિકાએ ત્રણે વાર્તામાં સંઘર્ષનું તત્વ આવે છે – પ્રથમ માનસશાસ્ત્રીય ભૂમિકા અને દ્વિતીય સમાજશાસ્ત્રીય ભૂમિકા. ભીષ્મ સાહની પોતાની વાર્તાઓમાં કયાંક કયાંક ઉચ્ચ અધિકારી દ્વારા સામાન્ય કર્મચારીનાં થતાં શોષણની વાત ગૂંથે છે. ‘સિફારિશી ચિઢી’માં કુન્તો સાથે વાત કરતા ત્રિલોકીનાથ પોતાની ચિંતા વ્યક્ત કરે છે – “મેરી લગામ તો મેરે સુપરિટેન્ડન્ટ કે હાથ મેં રહતી હૈ. વહ જરૂર જલ ઉઠેગા તુમ ઈન છોટે અફસરો કોં નહીં જાનતી હો. વહ ડાહ કરને લગેગા ઓર સાલ કે આબિર મેં મેરી રિપોર્ટ ખરાબ કર દેગા.”⁷ એખોવે પણ પોતાની કેટલીક વાર્તાઓમાં એ જમાનાના ઝારશાહી રશિયાની, સરકારી નોકરોની ગુલામ મનોદશાને ગૂંથી છે. ‘કારકુનનું મૃત્યુ’માં ચેરવ્યાકોફની ગુલામ મનોદશા જુઓ – “.....આપની મજાક તો હું કદી કલ્પનામાં ય ન કરી શકું, તો પછી એમ કરવાની હું હિંમત તો કેવી રીતે કરું ? અમારા જેવા માણસો જો ગમે તેની મજાક ઉડાવવા માંડે, તો પછી દુનિયામાં માન જેવું – ઉપરીઓ પ્રત્યેના માન જેવું કંઈ જ ના રહે”⁸ ‘ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી’માં દિનેશ શાહ ઘરે હોય કે ઓફિસમાં તેના માનસપટ પર સતત સાહેબનો ડર છવાયેલો દર્શાવાયેલો છે. એની મનોદશા અને તેના અસંપ્રજ્ઞાત મનમાં પડેલો સાહેબ માટેનો ભય સ્વપ્નરૂપે પણ રજૂ થયો છે – “સપનામાં વિકરાળ સિંહને કાગડાઓ ચૂંથતા દેખાતા. સિંહ ત્રાડ પાડવા મોઢું ફાડતો, પરંતુ ત્રાડ બહાર નીકળ્યાં વિના અંદરને અંદર થીજી જતી. સિંહને માખીઓ હેરાન કરતી દેખાતી. સાહેબ સપનામાં આવતાં. સાહેબ વિકરાળ ભાસતા – મોટી લાલ આંખો, તીક્ષ્ણ પીળા દાંત, લાંબુ મોઢું, શરીર પર ગુચ્છાદાર વાળ, હાથમાં અણીદાર ભાલો. સાહેબ ભાલો લઈને દિનેશ શાહ પાછળ દોડતા..... દિનેશ શાહ

આંખો મીંચીને આડેઘડ ભાગતા. રસ્તામાં ખાડો આવતો અને પડતા ત્યારે ભયાનક ચીસ, હાંફ સાથે જાગી જતા.”⁹

‘સિદ્ધારિશી ચિટ્ટી’માં ત્રિલોકીનાથ 14 વર્ષથી એક સામાન્ય કારકુન તરીકે નોકરી કરતો રહ્યો છે. ખન્નાસાહેબ તેના માટે ભલામણ કરવાનું કહે છે ત્યારે તો એ ખુશ થાય છે કે પોતાની લાયકાત ઓળખનારું કોઈ તો છે અને એની મદદથી પોતાની લાયકાત પ્રમાણે પ્રગતિ થશે. પણ જેમ-જેમ દિવસ આથમતો જાય છે તેમ-તેમ એનો ખુશીનો પારો નીચે ઉતરતો જાય છે અને એ ચિંતામાં ધકેલાતો જાય છે. ભલામણ દ્વારા પ્રગતિ થવાના બદલે જો એથી ઊંધુ, પોતાનું કંઈક અહિત થશે તો ? એવી ચિંતા અને શંકા સેવવા માંડે છે. બીજા દિવસે સામે ચાલીને ખન્નાસાહેબને ભલામણ પત્ર લખવા કે ભલામણ કરવાની ના પાડે છે. ‘કારકુનનું મૃત્યુ’માં ચેરવ્યાકોફ પોતાનાંથી છીંક ખાવાનાં કારણે જનરલ બ્રિઝાલોફને જે તકલીફ પડી અને પોતાના આવા અસભ્ય વર્તન માટે તેઓ શું વિચારતા હશે એમ વિચારી-વિચારીને પસ્તાઈ પાપવૃત્તિ અનુભવી વારંવાર માફી માંગવાનો પ્રયાસ કરે છે. ‘ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી’માં દિનેશ શાહ મૂંગે મોઢે સાહેબનાં ગુસ્સાને, પોતાની ગરીબીભરી લાચાર પરિસ્થિતિને ઝીરવતો રહે છે. નોકરી માટે ગ્રેજ્યુએશનમાં મેળવેલા એના સિત્તેર ટકાની સગાવાદ સામે કોઈ કિંમત નથી. આથી વાર્તાનાં અંતે નોકરી ગૂમાવી બેઠેલો એ નવો કામ ધંધો મેળવવા ઠોકર ખાતો ફરે છે.

ત્રણે નવલિકાઓમાં મુખ્ય પાત્ર કારકુનની મનોદશા સમજવામાં સમાજશાસ્ત્રીય ભૂમિકા મદદરૂપ થાય છે. એમાં પણ ખાસ તો ‘સિદ્ધારિશી ચિટ્ટી’ અને ‘વર્ગ ત્રણ કર્મચારી’માં એ પ્રત્યક્ષ આલેખાયેલી છે. ત્રિલોકીનાથ અને દિનેશ શાહની ગરીબાઈ, લાચારીનું વાસ્તવિક વર્ણન ગૂંથી લેવાયું છે. ‘સિદ્ધારિશી ચિટ્ટી’માં પતિ પાસેથી ખન્નાસાહેબ ભલામણ પત્ર લખશે અને પતિને બઢતી મળશે એ વાત સાંભળીને ત્રિલોકીનાથની પત્ની કુન્તો સાહજિકતાથી કહે છે – “તુમ રિશ્વત ભી લોગે ન ? ઈસમેં બુરા કયા હૈ. આજકલ સભી રિશ્વત લેતે હૈ. ઉપર કી આમદની કા અપના રૌબ હૈતા હૈ. ખુદ માંગને નહીં જાના, પર કોઈ દે દે તો ઈન્કાર ભી ન કરના.”¹⁰ ‘વર્ગ ત્રણ કર્મચારી’માં વાર્તાનાં અંતે લોકચર્યા રૂપે મૂકાયેલી ઉક્તિઓ દ્વારા નોકરીમાંથી દિનેશ શાહની થયેલી હાકલપટ્ટી અને સાહેબની સાળીને એના સ્થાને નોકરી પર રાખ્યાની વાત આલેખાઈ છે. બન્ને વાર્તાઓમાં લાગવગશાહી, સગાવાદ, ભ્રષ્ટાચાર પર કટાક્ષ છે. ભ્રષ્ટાચાર, અનીતિ તરફ મનુષ્ય શા માટે ધકેલાય છે એની ભૂમિકા ઊભી કરી આપી છે. જીવનની આવી કઠોર વાસ્તવિકતા, લાચારી મનુષ્યની ગુલામ જેવી મનોદશા કરે છે.

‘કારકુનનું મૃત્યુ’માં મર્માળો હાસ્યયુક્ત કટાક્ષ છે. ચેરવ્યાકોફે છીંક ખાધી અને તેના કારણે જનરલ બ્રિઝાલોફને તકલીફ થઈ એ અંગે જે પાપવૃત્તિ અનુભવે છે તેનું કરેલું અતિચિત્રણ હાસ્ય જન્માવે છે. ‘યેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’નાં સંપાદક જયંત પાઠક કહે છે તેમ – “યેખોવનો હાસ્યરસ વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે. એ ‘આંસુનું સ્મિત’ છે.”¹¹ વાર્તાનાં અંતે ભાવકનું હૃદય વેદનાથી ભરાઈ જાય છે. ‘વર્ગ ત્રણ કર્મચારી’માં વાર્તાની કથન શૈલી વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. બિન અંગત કે તટસ્થ કહી શકાય તેવી હળવી શૈલીથી કરાયેલી ગંભીર વાત પણ હાસ્ય જન્માવે છે. જેમકે, “ દિનેશ શાહની માને એક નામ હતું. તે તેનાં વૃધ્ધત્વ સાથે ભૂંસાઈ ગયું હતું. કોઈ તેને મા કહેતું, દાદીમા કહેતું કે કોઈ પીઠ પાછળ ઘૂણાથી ડોસી અથવા બૂઢી કહેતું. દિનેશ શાહની માની ઉંમર બાવન વર્ષની હતી. દિનેશ શાહને ઓફિસ અથવા સાહેબના વિચારો ન આવતા ત્યારે મા અંગે વિચારતા. માને બાવન વર્ષનું શું કામ થવું જોઈએ ? મરવા માટે ચાલીસ પૂરતાં છે. દિનેશ શાહને મા કરતા બાપ વધુ ગમતો. કેમ કે એ મરી ગયો હતો, બેતાળીસ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો હતો.”¹² આ વાર્તાની આવી શૈલીમાં હાસ્યની

પાછળ કરુણતા રહેલી છે. વાર્તાનાં અંતે નોકરી ગૂમાવતા દિનેશ શાહની સ્થિતિ વિશેષ કરુણાજનક બની રહે છે. આ બે વાર્તાઓની સરખામણીમાં ‘સિફારિશી ચિઠ્ઠી’માં ગંભીરતા અને કરુણતા વિશેષ છે. લાયકાત હોવા છતાં એકના એક નિમ્ન પદ પર 14 વર્ષ નોકરી કરવી, પત્ની-ત્રણ બાળકોની જવાબદારી, ટૂંકી આવક, ગરીબાઈ, લાચારી, વિવશતા હૃદયને દુઃખથી ભરી દે છે. કોઈ ભયાનક પરિસ્થિતિ કે હૃદયદ્રાવક વર્ણન ના હોવા છતાં ઓછા શબ્દોમાં જે કંઈક નિરુપાયુ છે તેની વેધકતા કોઈ રીતે ઓછી નથી.

‘સિફારિશી ચિઠ્ઠી’, ‘કારકુનનું મૃત્યુ’ અને ‘વર્ગ ત્રણ કર્મચારી’ - ત્રણે વાર્તાનાં શીર્ષક અનુક્રમે તેમાં કેન્દ્ર સ્થાને રહેલી વસ્તુ, ઘટના અને વર્ગ પ્રતિનિધી પાત્રને ધ્યાનમાં રાખી રખાયા છે. ત્રણે વાર્તાનાં અંત જુદા છે. ‘સિફારિશી ચિઠ્ઠી’માં ત્રિલોકીનાથ વાર્તાનાં અંતે ફરીથી પોતાની હાડમારી ભરી જીંદગીમાં, એકધારું જીવન જીવવામાં જોતરાય છે. નાયક વાર્તાનાં અંતે ભલે અવસાન નથી પામતો પણ મરેલું જીવતા એની સ્થિતિથી હૃદયમાં વેદના વ્યાપી જાય છે. ‘કારકુનનું મૃત્યુ’માં નાયક અંતે આઘાતમાં અવસાન પામે છે. વાર્તાનું અંતિમ વાક્ય પણ સૂચક છે – “એવોને એવો જ, એ જ ઓફિસમાં પહેરવાનો ડગલો પહેરી રાખીને તે સોફા પર ઢળી પડ્યો અને મરણ પામ્યો.”¹³ “ઓફિસમાં પહેરવાનો ડગલો” અંતિમ ઘડીએ પણ ના છૂટ્યો. એ એની ગુલામ મનોદશાને સૂચવે છે. ‘વર્ગ ત્રણ કર્મચારી’માં વાર્તાનાં અંતે દિનેશ શાહ સગાવાદનો ભોગ બની બેકાર બને છે અને તેને ભાડાની ખોલી ખાલી કરવા નોટીસ મળે છે. એ પોતાનાં માટે નવો કામ ધંધો શોધવા ઠોકર ખાતો ફરે છે. વાર્તા નાયકની કફોડી સંઘર્ષ ભરી પરિસ્થિતિ દુઃખ જન્માવે છે. ત્રણે વાર્તાઓનો અંત ભિન્ન હોવા છતાં વિષાદને નિરુપનારો છે.

ગુલામ મનોદશા દરેક મનુષ્ય કોઈને કોઈ બાબતે અનુભવે છે. જયાર સુધી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સત્તા જમાવનારા તત્વો હશે ત્યાર સુધી આ રહેશે. આવા તત્વો કોઈ કાળે સંપૂર્ણપણે નાબુદ થયા નથી અને થશે પણ નહીં. એવા તત્વોની વચ્ચે ભાગ્યે જ કોઈ બુદ્ધ થાય છે. જે આવી ગુલામી કે એવી મનોદશાથી મુક્ત હોય છે.

સ્થળ અને કાળ પ્રમાણે કૃતિ ભલે કોઈ પણ દેશ, સમાજ, પ્રજા, ભાષા, સંસ્કૃતિની હોય પણ જો એમાં આવી વૈશ્વિક સ્તરની સંવેદના ઝીલાયેલી હોય તો એ સર્વકાલીન આસ્વાદ્ય બની રહે છે. મનુષ્યજીવનનાં સત્યને આલેખતી, ત્રણે સર્જકોની આગવી મુદ્રા અંકીત કરતી આ ત્રણે કૃતિઓ ખરેખર એ અર્થમાં વિશ્વસાહિત્યની કૃતિઓ છે.

પાદટીપ :-

1. ‘મેરી પ્રિય કહાનિયાં’, સંપાદક :- ભીષ્મ સાહની, રાજપાલ એન્ડ સન્સ, દિલ્લી; સંસ્કરણ : 2005, પૃ. 48-57,
2. એજન. પૃ. 57,
3. ‘ચેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’, સંપાદક, અનુવાદક :- જયન્ત પાઠક, રમણલાલ પાઠક, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ; પુનર્મુદ્રણ : 2004, પૃ. 119-122,
4. એજન. પૃ. 121,
5. એજન. પૃ. 122,
6. ‘નવસંધાન’, સંપાદક :- પ્રેમનાથ મહેતા, પીપલ્સ બુક હાઉસ, અમદાવાદ; પ્રથમ આવૃત્તિ : 1980, પૃ. 54-58,
7. ‘મેરી પ્રિય કહાનિયાં’, પૃ. 53,

8. 'યેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ', પૃ. 122,
9. 'નવસંધાન', પૃ. 56-57,
10. 'મેરી પ્રિય કહાનિયાં', પૃ. 51,
11. 'યેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ', પૃ. 12,
12. 'નવસંધાન', પૃ. 55,
13. 'યેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ', પૃ. 122.

પ્રા. ડૉ. કૌશી મહેન્દ્રસિંહ ચાવડા
ગુજરાતીના આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ,
નસવાડી, જિ. છોટાઉદેપુર- 391150.

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat